

BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHDA KOGNITIV VA EMOTSIONAL TAYYORGARLIKNING INNOVATSION MEXANIZMLARI

Idiyeva Manuchehra Ikrom qizi

Kalit so‘zlar: *kognitiv tayyorgarlik, emotsional intellekt, innovatsion psixologik mexanizmlar, maktabgacha ta’lim, art-terapiya, raqamli texnologiyalar, motivatsiya, psixodiagnostika, adaptatsiya.*

Bola shaxsining rivojlanishida maktabga tayyorlanish davri muhim psixologik bosqichlardan biridir. Aynan shu bosqichda bola o‘z hayotida yangi ijtimoiy maqom — “o‘quvchi” roliga kirib boradi. Bu jarayon esa nafaqat bilim va malakalar, balki kognitiv (bilish) hamda emotsional (hissiy) tayyorgarlikning yetuk shakllanganligiga bog‘liqdir. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, raqamli texnologiyalar joriy etilishi va innovatsion psixologik yondashuvlar maktabgacha ta’lim jarayoniga yangicha ruh bag‘ishlamoqda. Shu bois bolalarda maktabga borishdan avval ularning psixologik, intellektual, emotsional tayyorgarligini kompleks tarzda shakllantirish eng muhim masalaga aylangan.

Kognitiv tayyorgarlik bola tafakkurining, xotirasining, diqqat va kuzatuvchanlikning rivojlanish darajasini, yangi axborotni o‘zlashtirish qobiliyatini bildiradi. Emotsional tayyorgarlik esa bolaning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, ijobiy hissiy munosabatni saqlash, shuningdek, yangi ijtimoiy muhitga moslashuv qobiliyatini ifodalaydi. Shunday ekan, zamonaviy psixologiya fanining asosiy vazifalaridan biri bolalarda ushbu ikki yo‘nalishni uyg‘un rivojlantirish mexanizmlarini aniqlashdan iboratdir. Kognitiv jarayonlarning faol ishlashi emotsional muvozanat bilan bevosita bog‘liq. Masalan, ijobiy emotsional holat bolaning o‘quv faoliyatiga qiziqishini oshiradi, salbiy hissiyotlar esa diqqatni susaytiradi, xotirani zaiflashtiradi. Shu sababli innovatsion psixologik mexanizmlar kognitiv va emotsional tayyorgarlikni bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida ko‘radi.

Kognitiv tayyorgarlikni shakllantirishda J. Piaget, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinshteyn kabi olimlar ta’limotlari muhim o‘rin tutadi. Ularning fikricha, bola bilish faoliyati faol o‘zaro ta’sir va tajriba asosida shakllanadi. Piagetning “konkret operatsiyalar bosqichi” nazariyasiga ko‘ra, 5–7 yosh oralig‘idagi bolalar atrof-muhitdagi hodisalarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash, mantiqiy fikrlash asoslarini egallay boshlaydilar. Vygotskiy esa “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasini ilgari surib, bolaning mustaqil bajara olmaydigan, biroq kattalar yoki tengdoshlar yordami bilan muvaffaqiyatli bajarishi mumkin bo‘lgan faoliyatlarni kognitiv o‘sishning markaziga qo‘yadi. Bugungi innovatsion metodlar aynan shu tamoyillarga tayangan holda ishlab chiqiladi: bolaga faqat tayyor bilim berilmaydi, balki u bilimni faol izlab topishga undaladi.

Emotsional tayyorgarlik esa D. Goleman, K. Izard, P. Ekman kabi psixologlarning tadqiqotlarida chuqur o‘rganilgan. Goleman tomonidan ilgari surilgan “emotsional intellekt” nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, insonning muvaffaqiyati 80 foiz hollarda uning hissiy va

15-Oktyabr, 2025-yil

ijtimoiy qobiliyatlariga bog‘liq. Demak, bolalarda o‘z his-tuyg‘ularini tushunish, boshqarish, boshqalar hissiyotini his etish, empatiya va o‘zini tuta bilish kabi ko‘nikmalar maktab hayotida muvaffaqiyatli ijtimoiylashuv uchun muhim psixologik poydevordir. Emotsional tayyorgarligi past bo‘lgan bolalar dars jarayonida tez charchash, qo‘rquv, tortinchoqlik yoki tajovuzkorlik kabi muammolarni namoyon etishi mumkin. Shu sababli bu yo‘nalishda innovatsion yondashuvlar psixologik profilaktika, o‘yin terapiyasi, art-terapiya, relaksatsiya va ijtimoiy-emosional o‘qitish (SEL) dasturlariga asoslanadi. Bugungi kunda maktabgacha ta’limda qo‘llanilayotgan innovatsion mexanizmlar orasida kognitiv o‘yin texnologiyalari, raqamli interaktiv metodlar, virtual laboratoriyalar, hissiy rivojlantiruvchi ilovalar, robototexnika elementlari, shuningdek, gamifikatsiya (o‘yinlashtirish) asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar alohida o‘rin tutadi. Masalan, “Smart Kids” va “Montessori Digital” kabi platformalar orqali bolalar rang, shakl, tovush, son, vaqt kabi tushunchalarni mustaqil ravishda o‘rganib, ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, vizual va audial stimullar bilan boyitilgan interaktiv mashg‘ulotlar bola diqqatini jamlash, mantiqiy ketma-ketlikni anglash, xotirani mustahkamlashga yordam beradi.

Innovatsion kognitiv mexanizmlar nafaqat bilim berish, balki tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan. Masalan, “problemani yechish” metodikasi yordamida bolalar muammoni tahlil qilish, gipoteza ilgari surish, natijani sinab ko‘rish, xulosa chiqarish kabi intellektual bosqichlardan o‘tadi. Shuningdek, o‘yin asosidagi mantiqiy mashqlar (“Nima uchun?”, “Qanday qilib?” kabi savollarga javob topish) bolaning tanqidiy tafakkurini shakllantiradi. Bularning barchasi maktab fanlarini o‘zlashtirish uchun zarur kognitiv moslashuvni ta’minlaydi. Emotsional tayyorgarlikni rivojlantirishda esa art-terapiya, musiqa terapiyasi, psixodrama, biblioterapiya, qushiq va raqs orqali hissiy ifoda metodlari qo‘llanilmoqda. Art-terapiya bolaga o‘z his-tuyg‘ularini rasm, loy, rang va shakl orqali ifodalash imkonini beradi. Bu usul ayniqsa emotsional ichki ziddiyatlarga ega, o‘zini ifoda etishda qiynalayotgan bolalar uchun samarali hisoblanadi. Musiqa terapiyasi orqali esa bolalar tovushlar yordamida o‘z holatini boshqarish, ritm orqali tinchlanish yoki o‘zini faol holatga keltirishni o‘rganadilar. Shu bilan birga, psixologlar “relaksatsion nafas olish mashqlari”, “emotsional kartalar”, “mening kayfiyatim” kabi usullardan foydalanib, bolalarning his-tuyg‘ularini ongli ravishda boshqarish ko‘nikmasini shakllantiradilar.

Innovatsion yondashuvlarning samaradorligi ularni tizimli diagnostika bilan qo‘llab-quvvatlashga bog‘liq. Hozirgi kunda “Raven matritsalarini”, “Goodenough inson rasmi” testi, “Domasheva emotsional barqarorlik testi”, “Lusher rang testi” kabi psixodiagnostik metodlar bolalarning kognitiv va emotsional rivojlanish darajasini aniqlashda keng qo‘llanilmoqda. Diagnostika natijalari asosida psixologlar individual rivojlanish kartasini tuzadi va har bir bola uchun mos psixokorreksion mashg‘ulotlar tizimini ishlab chiqadi. Kognitiv va emotsional tayyorgarlikni birlashtiruvchi eng muhim innovatsion mexanizmlardan biri — integrativ o‘yin modeli hisoblanadi. Bu modelda bola bir vaqtning o‘zida bilish, his qilish va ijod qilish faoliyatlarini amalga oshiradi. Masalan, “Rangli hissiyotlar” o‘yini orqali bolalar ranglarni o‘rganish bilan birga, ularni turli his-tuyg‘ular

15-Oktyabr, 2025-yil

bilan bog‘lashni o‘rganadilar (masalan, sariq – quvonch, ko‘k – xotirjamlik, qizil – g‘ayrat). Shu orqali bola rangni eslab qoladi, hisni nomlay oladi va bu ikki jarayonni o‘zaro birlashtiradi. Shuningdek, “Emotsiyalar teatri” o‘yinida bola turli hayotiy vaziyatlarni jonlantirib, hissiy ifoda, dialog, harakat orqali o‘z kayfiyatini boshqarishni o‘rganadi.

Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, maktabga tayyorlovda emotsional va kognitiv yo‘nalishlar ajralmas tizim sifatida qaraladi. Masalan, Finlandiyada “Phenomenon-based learning” modeli bolalarning tabiiy qiziqishini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu modelda bolalar hayotiy mavzularni o‘rganish jarayonida o‘z hissiyotlarini tahlil qilish, kuzatish, mantiqiy bog‘lanishlarni topish orqali o‘rganadilar. Yaponiya va Janubiy Koreyada esa “hissiy intizom” dasturlari orqali bolalarda o‘zini tutish, diqqatni boshqarish, empatiya va ijobiy motivatsiyani rivojlantirishga katta e‘tibor qaratiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham “Ilk qadam” davlat dasturi asosida bolalarda maktabga psixologik tayyorgarlikni ta’minlashga qaratilgan mexanizmlar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Psixologik markazlar, “Bolalar rivojlanish laboratoriyalari”, “Erta rivojlanish klublari” kabi tashabbuslar orqali o‘yin, san’at, texnologiya va ijtimoiy muhitni uyg‘unlashtirgan holda kognitiv va emotsional tayyorgarlikni rivojlantirish ishlari yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu jarayonlarda pedagog-psixologlar, logopedlar, defektologlar va otalarning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion mexanizmlar o‘z samarasini berishi uchun ular tizimli ravishda amalga oshirilishi lozim. Har bir bola individual, shu sababli innovatsion yondashuvlar differensial asosda — ya’ni bolaning shaxsiy rivojlanish sur’ati, temperamenti, motivatsiyasi va emotsional ehtiyojlariga moslashtirilgan bo‘lishi kerak. Shu maqsadda psixologlar “Raqamli rivojlanish kartasi”, “Emotsional profil pasporti”, “Kognitiv diagnostika moduli” kabi yangi vositalardan foydalanmoqdalar.

Bolalarning kognitiv tayyorgarligini oshirish uchun interaktiv metodlardan biri “fikr xaritasi” (mind map) usulidir. Bu usul bola tafakkurini vizual tarzda tuzishga yordam beradi. Masalan, “Hayvonlar” mavzusi doirasida bola markaziy so‘zni yozadi va uni kichik bo‘linmalar orqali rang, harakat, yashash joyi, tovush bilan bog‘laydi. Shu tarzda fikrlashning tizimliliigi va assotsiativ xotira mustahkamlanadi. Emotsional sohada esa “Men bugun qanday his qilyapman?” kundaliklari yoki “Kayfiyat g‘ildiragi” orqali bolalar o‘z hislarini tasvirlash, ularni so‘z bilan ifodalash va nazorat qilishni o‘rganadilar. Innovatsion mexanizmlarning psixologik mohiyati shundan iboratki, ular bolaning ichki motivatsiyasini uyg‘otadi. Agar bola o‘rganish jarayonida qiziqish, quvonch, zavq, qoniqish his qilsa, bu uning diqqatini faollashtiradi, xotirasini kuchaytiradi, bilishga bo‘lgan ehtiyojini mustahkamlaydi. Shu sababli psixologik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan muhit — maktabga tayyorlashning eng muhim omilidir.

Xulosa qilib aytganda, bolalarni maktabga tayyorlashda kognitiv va emotsional tayyorgarlikni shakllantirish jarayoni zamonaviy innovatsion psixologik mexanizmlarsiz to‘liq bo‘lishi mumkin emas. Bu mexanizmlar bolaning intellektual salohiyatini rivojlantiradi, emotsional muvozanatini saqlaydi, o‘qishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi va uni ijtimoiy hayotga moslashtiradi. Raqamli psixologik vositalar, art-

15-Oktyabr, 2025-yil

terapiya, o‘yin texnologiyalari, interaktiv diagnostika va empatik o‘qitish metodlari maktabgacha yoshdagi bolalarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga mos, zamonaviy sharoitlarga moslashgan, insonparvar innovatsion yondashuv sifatida e’tirof etiladi. Kelajak avlodni psixologik jihatdan sog‘lom, hissiy barqaror, aqliy faol va ijtimoiy yetuk qilib tarbiyalash — bu har bir ta’lim muassasasi, psixolog va ota-onaning birgalikdagi strategik vazifasidir.

ADABIYOTLAR:

1. Elov, Z. (2023). РУХИЙ-ЖИНСИЙ БУЗИЛИШЛАР ШАХСДА ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 43(43).
2. Ziyodullo, E. L. O. V. (2023). O ‘Z JONIGA QADS QILISH MASALASI JAMIYAT OLDIDA TURGAN MUHIM IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 1(12), 50-54.
3. Ziyodullo, E. L. O. V. (2023). SHAXSDA FOBIYA HOLATI VA UNING DIAGNOSTIKASI. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 1(11), 66-74.
4. Elov, Z. (2023). DEVIANT XULQ-ATVORLI O ‘SMIRLARDA SUITSIDIAL HOLATLARNI KELTIRIB CHIQRUVCHI OMILLAR:(Ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida). ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 42(42).
5. Elov, Z. (2023). O'SMIRLAR ORASIDA SUITSIDGA MOYILLIKNI ANIQLASH VA KORREKSIYALSHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 41(41).
6. Ziyodullo, E. L. O. V. (2023). SUITSIDIAL XULQ-ATVOR HAQIDA TAHLILLAR VA NAZARIYALAR. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 1(10), 11-22.